

ՀԱՄԻԴԵԱՆ ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐԸ ՖՐԱՆՍԻԱԿԱՆ ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԳՆԱՀԱՏՄԱՄԲ

(Ի. դարի 70-ական թուականներ – ԻԱ. դարի սկիզբ)

Վարուժան Պողոսեան

Օսմանեան կայսրութիւնում Հայոց ցեղասպանութեան նկատմամբ ֆրանսիական պատմագրութիւնն ի սկզբանէ դրսեւորել է անթաքոյց հետաքրքրութիւն: ԺԹ.-Ի. դդ. սահմաններին տեղի ունեցած համիդեան կոտորածները որեւէ երկրում այնպիսի հոժեղութեամբ արձագանքների չեն արժանացել, ինչպիսին ժողովրդավարական Հինաուրց աւանդութիւնը ունեցող Ֆրանսիայում «չնորհիւ մի շարք մեծահոգի ֆրանսիացիների, որոնք դարձել են նահատակուած ժողովրդի դատապաշտպանները»¹: Այդուհանդերձ, 1920-ական թուականների կէսերից, Ֆրանսիայում այս թեմայի հանդէպ հետաքրքրութիւնը մարել է: Հարցի էութիւնն այն է, որ 1923 թ. հանրապետութեան հռչակումից յետոյ թուրքիայում պետական քաղաքականութեան մակարդակով Հայոց ցեղասպանութեան փաստը շրջանցուել է լուրթեամբ: Այդ իսկ պատճառով արեւմտեան կապիտալիստական մեծ տէրութիւնները, այդ թւում Ֆրանսիան, ելնելով իրենց ռազմավարական շահերից, շահագրգռուածութիւն են ցուցաբերել թուրքիային՝ Խորհրդային Միութեանը հակադրելու հարցում եւ, հետեւաբար, թուրքական կառավարող շրջաններին հաճոյանալու նպատակով մոռացութեան են մատնել Հայոց ցեղասպանութիւնը², որի նկատմամբ հետաքրքրութիւնը Ֆրանսիայում վերստին աճել է միայն 1960-ական թուականների կէսերից՝ կապուած Մեծ եղեռնի 50-ամեայ տարելիցի հետ:

Հայոց ցեղասպանութեան առաջին փուլը (1894-1908) ցեղասպանութեան պատմագրութեան մէջ առաւել յայտնի է իբրեւ համիդեան կոտորածներ: Ի. դարում տարբեր երկրներում պատմաբանները, անկախ ազգային պատկանելութիւնից, ուսումնասիրել են գլխաւորապէս 1915 թ. Մեծ եղեռնի պատմութիւնը: Հայոց ցեղասպանութեան տարբեր փուլերի՝ համիդեան, 1909 թ. կիլիկեան, 1919-1922 թթ. քեմալական կոտորածների պատմութիւնն արժանացել է հետազոտողների անհամեմատ նուազ ուշադրութեանը: Այս առումով ֆրանսիական պատմագրութիւնը եւս բացառութիւն չի կազմել: Ամբողջութեամբ համամիտ ենք Ռ. Հ. Գեւորգեանի հետ, որը 1894-1896 թթ. կոտորածների առնչութեամբ նշել է. «Առ այսօր այս ոճիրների մասին ոչ մի ամբողջական ուսումնասիրութիւն չի իրականացուել»³:

Այդուհանդերձ, 1970-ական թթ. առ այսօր Ֆրանսիայում լոյս են տեսել թէ՛ Հայ ժողովրդի եւ թէ՛ Հայոց ցեղասպանութեան պատմութեանը, ինչպէս նաեւ ցեղասպանութեանը՝ իբրեւ երեւոյթի, նուր-

րուած մեծաքանակ տարաբնոյթ ուսումնասիրութիւններ, որոնց հեղինակներից ոմանք մանրամասնօրէն ուրուագծել են համիդեան կոտորածների ընդհանուր պատկերը, իսկ այլք այս կամ այն չափով անդրադարձել են իրադարձութեան պատմութեանը: Չնայած մօտեցումների անհամաչափութեանը, նրանք, ընդհանուր առմամբ, համիդեան կոտորածներին առնչուող հիմնախնդիրներին տուել են համահունչ մեկնաբանութիւններ:

Ստորեւ կ'անդրադառնանք Հայոց ցեղասպանութեան պատմութիւնն անաչառ դիրքերից մեկնաբանող ֆրանսիացի պատմաբանների ուսումնասիրութիւնների քննական վերլուծութեանը⁴ պրոբլեմային սկզբունքով՝ ուշադրութիւնը սեւեռելով կոտորածների պատմութեանն առնչուող առաւել կարեւոր հիմնահարցերին տուած նրանց մեկնաբանութիւնների վրայ⁵:

4 ՔԱՄԱՐԿՈՒՄԻՆԻ Ժամանակաշրջանում Հայոց ցեղասպանութեան պատմագրութեան ժխտողական ուղղութեան ֆրանսիացի գերկայացուցիչների տեսակետներին անդրադարձել ենք մեր նախորդ յօդուածներից մէկում. տե՛ս Վ. Պողոսեան, Հայոց ցեղասպանութեան պատմութեան գեոգրֆիլոսոֆիան կոտորածների պատմութեան կողմից (Ի. դ. երկրորդ կէս - ԻԱ. դ. սկիզբ), «Հանդէս ամսօրեայ», 2009, թիւ 1-12, էջ 293-316:

5 Սոյն յօդուածում չենք անդրադառնալ քննարկուող ժամանակահատուածում ֆրանսիացի պատմաբանների լոյս ընծայած աղբիւրագիտական բնոյթի հրատարակութիւններին (G. Meyer, Les massacres de Diarbékir. Correspondance diplomatique du Vice-Consul de France, 1894-1896, Présentée et annotée par Claire Mouradian et Michel Durand-Meyrier, Paris, 2000; V. Bérard, La politique du sultan, Paris, 2005; J. Jaurès, Il faut sauver les Arméniens, Établissement de l'édition, notes et postface par Vincent Duclert, Paris, 2006; 1895, Massacres d'Arméniens. Alphonse Cillière, consul de France à Trébizonde. Texte présenté par Gérard Dédéyan, Claire Mouradian et Yves Ternon, Toulouse, 2010), առաւել էս, որ Գ. Մ'Էյրիէի գրագրութիւնները եւ Ա. Սիլիէի յուշերը տողերիս հեղինակը գրախօսել է հայրենական գիտական պարբերականներում (տե՛ս համապատասխանաբար՝ Հայոց ցեղասպանութեան պատմութեան եւ պատմագրութեան հար-

Հայոց ցեղասպանութեան ժամանակաշրջանը եզրերը: Հայոց ցեղասպանութեան պատմագրութեան մէջ բուռն տարակարծութիւնների տեղիք է տուել ցեղասպանութեան ժամանակաշրջանի եզրերի յստակեցման վիճաբարոյց խնդիրը: Ֆրանսիական պատմագրութեան տարբեր ներկայացուցիչներ եւս առաջադրել են իրարամերձ կարծիքներ: Ըստ գերիշխող տեսակետի՝ Հայոց ցեղասպանութիւնը թուրքիզմի գաղափարախօսութեան հիման վրայ 1915-1916 թթ. իրականացրել են երիտթուրքերը, որին նախորդել եւ յաջորդել են համապատասխանաբար համիդեան եւ քեմալական կոտորածները:

1970-ական թուականների կէսերին առաջինն այս հարցին անդրադարձել են Ժ.-Մ. Կարդուեն եւ Ի. Տերնոնը, որոնց հայեցակարգային մօտեցումներն այս ժամանակաշրջանում էականօրէն զանազանուում էին: Ժ.-Մ. Կարդուեն 1895 թ. կոտորածները բնորոշել է իբրեւ Հայոց ցեղասպանութեան ընդհանուր նախբզանք. դրանք ընդգրկուել են Յունաստանում, այնուհետեւ Բուլղարիայում արձանագրուած իրադարձութիւններին բնորոշ յորձանուտում⁶: Հարկ է մանրամասնել, որ թէ՛ 1890-ականներին արեւմտահայութեան հանդէպ օսմանեան կառավարութեան իրականացրած լայնածաւալ կոտորածների քաղաքականութիւնը սկզբունքօրէն չէր զանազանուում 1870-ական թուականներին Բուլղարիայում՝ Բարձր Դուռն կիրառած քաղաքականութիւնից, այդուհանդերձ, դրանց միջեւ առկայ որոշ տարբերութիւնների քննարկումը հեղինակը շրջանցել է:

Արեւմտահայութեան եւ բուլղարացիների կոտորածներն, անշուշտ, ունեցել են

ցեր, թիւ 9, Երեւան, 2004, էջ 152-159, թիւ Ժ, Լ՛ջմիածին, 2010, էջ 141-146):

6 J.- M. Carzou, Un génocide exemplaire. Arménie 1915, Paris, 1975, p. 61. տե՛ս նաեւ երկրորդ հրատարակութիւնը՝ J.- M. Carzou, Un génocide exemplaire. Arménie 1915, Paris, 2006, p. 61.

1 F. Macler, La nation arménienne. Son passé, ses malheurs, Paris, 1924, p. 45. տե՛ս նաեւ Հ. Տասնապետեան, Երուսաղիմ պրոպագանդ (1899-1906), «Ազդակ», 1983, թիւ 48, էջ 972:

2 N. Margossian, L'avant et l'après du génocide des Arméniens, - Գիտութեան գործու, 2005, հիւ. 5, էջ 44-45:

3 R. H. Kévorkian, Le génocide des Arméniens, Paris, 2006, p. 19.

մեծաթիւ հատման կէտեր, ինչպիսիք են դրանց իրականացումը պետական քաղաքականութեան մակարդակով եւ կանխամտածուածութեան հիման վրայ, պատճառները եւ հետեւաբար՝ վերջնական նպատակը: Ռ. Սաֆրաստեանն իրաւամբ հաւաստում է, որ բուլղարացիների դէմ ուղղուած քաղաքականութիւնը «կարելի է դիտարկել որպէս հայրենազրկման նպատակով իրականացուելիք ցեղասպանութիւն», քանի որ այն հետապնդել է էթնիկական խմբի բնաջնջման նպատակ՝ նրան իսկ պատկանող հայրենիքի տարածքում⁷: Այս կտրուածքով մենք ընդունում ենք Ժ.-Մ. Կարգուի տեսակէտը, թէեւ նա ձեռնպահ է մնացել իր եզրակացութեանը նման հիմնաւորումներ տալուց:

Ինչպէս ապացուցել է Ռ. Սաֆրաստեանը, բուլղարացիների բնաջնջումն օսմանեան վարչակարգն իրականացնում էր ոչ միայն կանխամտածուածութեան հիման վրայ, այլև ի պատասխան բուլղարացիների՝ 1876 թ. ապրիլեան ապստամբութեան ըստ 1876 թ. մշակուած ցեղասպանութեան ծրագրի: Վերջինս թէեւ ամբողջութեամբ ի կատար չի ածուել, այդուհանդերձ, նպատակաւորուած է եղել բուլղար ժողովրդի ոչնչացմանը: Ռուսական արխիւներում յայտնաբերուած փաստաթղթերի, մասնաւորապէս՝ Բուլղարիայում հաւատարմագրուած ուսու դիւանագէտների զեկուցագրերի մանրակրկիտ ուսումնասիրութեան հիման վրայ, նրան յաջողուել է յայտնաբերել 1876 թ. մայիսին օսմանեան կառավարութեան ընդունած՝ բուլղարացիներին ցեղասպանութեան ենթարկելու ծրագրին վերաբերող հաւաստի վկայութիւններ եւ բացայայտել դրա առանձնայատկութիւնները: Դրանք նրան հիմք են տուել եզրակացնելու, որ ծրագրում նախանշուած

«գործողութիւնների ընդհանրութիւնը բացայայտում է պետութեան դիտաւորութիւնը բնաջնջել որոշակի էթնիկական խումբ եւ կարող է բնութագրուել որպէս ցեղասպանութիւն»⁸: Մանրամասնեմք, որ պատմաբաններին դեռեւս յայտնի չեն 1890-ական թուականներին արեւմտահայութեան ոչնչացմանն առնչուող օսմանեան կառավարութեան մշակած համանման ծրագրային փաստաթղթեր:

Ի տարբերութիւն Ժ.-Մ. Կարգուի, Ի. Տերնոնն այս հարցի մեկնաբանութեան առնչութեամբ պարբերաբար առաջադրել է իրարամերժ տեսակէտներ, որոնք հայեցակարգային առումով կրել են սկզբունքային փոփոխութիւններ: Դեռեւս 1974 թ. Հայոց ցեղասպանութեան պատմութեան ուսումնասիրման արշալոյսին, թէպէտ նա ընդունում էր, որ Աբդուլ Համիդի մտադրութիւնը յանգում էր «մինչեւ վերջին հայի ոչնչացմանը», այդուհանդերձ, հակուած չէր սուլթանի սանձազերծած՝ Հայ ժողովրդի լայնածաւալ բնաջնջումն իբրեւ ցեղասպանութիւն բնորոշելու, որն, ըստ նրա՝ իրականացրել էր երիտթուրքական վարչակարգը 1915 թ.: Հայերի ոչնչացումը նա համարում էր ցեղասպանութեան ոճիր, քանի որ «այն իրականացուել է ազգային, էթնիկական եւ կրօնական խմբի համատարած բնաջնջման դիտաւորութեամբ»⁹:

Սակայն, արդէն 1977 թ. լոյս ընծայած՝ Հայոց ցեղասպանութեան պատմութեանը նուիրուած իր առաջին գրքում Ի. Տերնոնը, որը ցեղասպանութեանը՝ իբրեւ երեւոյթի առնչուող հիմնախնդիրներով դեռեւս չէր զբաղւում, մանրամասնորէն նկարագրելով 1890-ական թուականների կոտորածները, տալիս է, մեր կարծիքով, աւելի իրատեսական մէկ այլ մեկնաբանու-

7 Ռ. Սաֆրաստեան, *Օսմանեան կայսրութիւն. Յեղասպանութեան ծրագրի ծագումնաբանութիւնը (1876-1920 թթ.)*, Երեւան, 2009, էջ 162:

8 Նոյն տեղում, էջ 161-162:

9 Y. Ternon, *Éclats de voix. Recueil de textes 1794-2005. Préface de Mair Waintrater*, Paris, 2006, p. 22.

թիւն՝ դրանք բնութագրելով իբրեւ «ցեղասպանութիւն»¹⁰: Այս հետեւութեանը նա յանգում է՝ ելնելով մի շարք հիմնաւոր փաստարկներից, ինչպիսիք են 1895 թ. կոտորածների կազմակերպումը եւ նախապատրաստումն օսմանեան պետութեան ղեկավարների կողմից, կոտորածների ալիքն ընդգրկած տարածքը, որտեղ բնակուող հայերի համար տէրութիւնները պահանջել էին բարենորոգումների իրականացում, զոհերի ընտրութիւնն ըստ էթնիկական ծագման, կոտորածների իրականացումը կանխամտածուածութեան հիման վրայ, իշխանութիւնների անտարբերութիւնը կամ յանցակցութիւնը¹¹:

Թէեւ այս փաստարկների գերակշռող մասն ինքնին բաւական է, ինչպէս մեզ թւում է, արեւմտահայութեան լայնածաւալ կոտորածները ցեղասպանութիւն բնուելու համար, այդուհանդերձ, Ի. Տերնոնի հայեցքները յետագայ տարիներին ակնյայտորէն փոփոխուել են, ինչն արտացոլուել է նրա բազմաթիւ մեկնաբանութիւններում: Նշուած գրքի երկրորդ հրատարակութիւնում, համեմատելով 1895 թ. կոտորածները 1915 թ. Մեծ եղեռնի հետ, նա գերադասում է ձեռնպահ մնալ նախկին տեսակէտում իր տեսակէտից¹²: Յետագայ աշխատութիւններում եւս Ի. Տերնոնն այլեւս հակում չի դրսեւորում համիդեան կոտորածները համարելու Հայոց ցեղասպանութեան բաղկացուցիչ մաս եւ մատնանշում է ցեղասպանութեան իրականացման միայն երկու փուլ՝ 1915 թ. մայիս-յուլիս եւ 1915 թ. օգոստոս-1916 թ.

դեկտեմբեր¹³: Նշենք, որ այս հարցում եւս նրա դիրքորոշումն աչքի չի ընկնում հետեւողականութեամբ, քանզի Ժ. Շալեանի հեղինակակցութեամբ հրատարակած գրքում նա Հայոց ցեղասպանութիւնը եզբրում է 1915-1921 թթ. շրջանակներում¹⁴:

Համիդեան կոտորածների գնահատման առնչութեամբ Ի. Տերնոնի այս եւ յետագայ մեկնաբանութիւնները, տողերիս հեղինակի կարծիքով, առարկութիւնների տեղիք են տալիս: Փաստեմք էական մի հանգամանք. 1990-ական թուականներից նա մեծ հետքերութիւն է դրսեւորել ցեղասպանութիւնն իբրեւ երեւոյթ ուսումնասիրող՝ պատմական գիտութեան տեսական նոր ճիւղի նկատմամբ եւ գրել է համեմատական ցեղասպանագիտութեանը նուիրուած մի շարք արժէքաւոր ուսումնասիրութիւններ, որոնք այս խրթին ասպարէզում նրա համար ապահովել են հեղինակաւոր մասնագէտի անառարկելի համբաւ¹⁵:

Ի. Տերնոնը նշուած գրքերում մեկնաբանում է ոչ միայն տարբեր ցեղասպանութիւնների զանազանութիւնները, այլև մանրամասնորէն առաջադրում «կոտորած», «ցեղասպանութիւն» եզրոյթների եւ շատ այլ տեսական հարցադրումների մեկնաբանութիւններ, որոնց լոյսի ներքոյ քննարկում է տարբեր զանգուածային բնաջնջումների, այդ թւում՝ Հայոց ցեղասպանութեան ընթացքն ու առանձնայատկութիւնները: Յիրաւի, կոտորածը եւ ցեղասպանու-

10 Y. Ternon, *Les Arméniens. Histoire d'un génocide*, Paris, 1977, p. 112.

11 Նոյն տեղում, էջ 112-115:

12 Y. Ternon, *Les Arméniens. Histoire d'un génocide*. Édition revue et mise à jour par l'auteur, Paris, 1996, p. 127 (այսուհետեւ կը յղենք գրքի երկրորդ հրատարակութիւնը):

13 Y. Ternon, *L'État criminel. Les génocides au XXe siècle*, Paris, 1995, p. 184-188. Այսինքն՝ *Guerres et génocides. Architecture de la violence en masse*, Paris, 2007, p. 151-170. Այսինքն՝ *Le génocide de 1915-1916 et la fin de l'Empire ottoman (1914-1923)*. Histoire du peuple arménien. Sous la direction de G. Dédéyan, Paris, 2008, p. 534.

14 G. Chaliand et Y. Ternon, *1915, le génocide des Arméniens*, Bruxelles, 2002, p. 43.

15 Y. Ternon, *L'État criminel*. Այսինքն՝ *L'innocence des victimes. Au siècle des génocides*, Paris, 2001. Այսինքն՝ *Guerres et génocides au XXe siècle. Architecture de la violence en masse*.

թիւնը՝ իբրեւ երեւոյթներ, միմեանցից էականօրէն զանազանում են: Յեղասպանագիտութեան ինքնին կնճռոտ եւ վիճայարոյց քառուղիներում է. Տերնոնը սատարում է այն մասնագէտներին¹⁶, որոնք կո-

16 H. Fein, *Accounting for Genocide. National Responses and Jewish Victimization during the Holocaust*, New York, London, 1979, p. 7; B. Harff, *The Etiology of Genocide*,— Genocide and the Modern Age. Etiology and Case Studies of Mass Death. Edited by I. Wallimann and M. N. Dobkowski, New York, Greenwood Press, 1987, p. 48. Անյնի՝ *Recognizing Genocides and Politicides*,— Genocide Watch. Edited by Helen Fein, New Haven, London, 1992, p. 27-29; F. Chalk & K. Jonassohn, *The History and Sociology of Genocide. Analyses and Case Studies*,— New Haven & London, 1990, p. 23, 26; R. Melson, *Revolution and Genocide. On the Origins of the Armenian Genocide and the Holocaust*, Chicago and London, 1992, p. 26; I. L. Horowitz, *Government Responsibilities to Jews and Armenians: Nazi Holocaust and Turkish Genocide Reconsidered*,— "Armenian Review", 1986, v. 39, N 1, p. 3. Անյնի՝ *Taking Lives. Genocide and State Power*, Fifth Edition, Revised, New Brunswick & London, 2002, p. 14, 23: Նշենք նաեւ, որ պետական քաղաքականութեան առկայութեան հանգամանքը, որը ցեղասպանութեան պարագայում մենք համարում ենք *conditio sine qua non*, այդուհանդերձ ցեղասպանութեան իրաւունքի ժամանակակից մասնագէտների շրջանում տարակարծութիւնների տեղիք է տուել: Տե՛ս օրինակ մեր օրերի խոշորագոյն մասնագէտներից՝ այս տեսակետի կողմնակից, ամերիկացի լայտնի քաղաքագէտ Ռոնոլֆ Ջ. Ռոնմէյի եւ այն վիճարկող՝ Երուսաղէմում Հոլոքոստի եւ ցեղասպանութեան ինստիտուտի տնօրէն Իսրայէլ Չառնիի բանավեճն այս առիթով. R. J. Rummel, *Le nouveau concept de démocide*,— *Le livre noir de l'humanité. Encyclopédie mondiale des génocides*. Sous la direction de Israel Charny, Toulouse, 2001, p. 48-55; I. W. Charny, *Démocide: vers un nouveau concept global. Présentation des travaux de R. J. Rummel*, Անյն տեղում, էջ 45-48: Ի. Չառնիին, ի դէպ, համակարծիք են տարբեր մասնագէտներ, այդ թումը՝ գիտութեան այս համեմատաբար նոր գիտի նախակարապետներից Լէօ Կուպերը (1908-1994). L. Kuper, *Genocide. Its Political Use in the Twentieth Century*, New Haven and London, 1982, p. 86. M. Shaw, *War and Genocide. Organized Killing in Modern Society*, Cambridge, 2005, p. 44-45, 47; Անյնի՝ *What is Genocide?*, Cambridge, 2007, p. 154-155.

տորածի եւ ցեղասպանութեան զանազանման հիմնական չափորոշիչների թւում առանձնացնում են այս կամ այն իրադարձութեան իրականացումը պետական քաղաքականութեան մակարդակով¹⁷: Այս առնչութեամբ նա իրաւամբ նշում է. «Յեղասպանութեան պատասխանատուն միշտ պետութիւնն է... Յեղասպանութիւնը պետական յանցանք է, ինքնուրոյն պետութեան կամքի կենսագործումը, որը եւ այն զանազանում է՝ իրենց պետութեան կողմից չլիազօրուած հրոսակախմբերի կամ զօրքերի իրականացրած կոտորածից»¹⁸:

Բացի դրանից, ցեղասպանութեան՝ իբրեւ երեւոյթի, ժամանակակից մասնագէտներից ոմանք ցեղասպանութեան հիմնական բաղադրիչներից են համարում դիտաւորութեան հանգամանքը¹⁹: Ի. Տերնոնը եւս այս հարցում յայտնում է համահունչ կարծիք եւ, բանավիճելով այլոց, այդ թւում՝ Ի. Չառնիի հետ, նշում է. «Յեղասպանութիւնն այլ հաւաքական ոճիրներից տարբերում է մարդկանց խմբի ոչնչացմամբ կանխատեսուածութեան հիման վրայ եւ նրանց բնաջնջմամբ իբրեւ այդպիսիք»²⁰:

Այս առնչութեամբ հետաքրքիր է նրա մէկ այլ, խիստ կարևոր դիտարկում եւս. «Առանց նախանշուած խմբի բնաջնջման ծրագրման հնարաւոր չի խօսել ցեղասպա-

17 Y. Ternon, *L'État criminel*, p. 65-78.
18 Նոյն տեղում, էջ 65:
19 Տե՛ս օրինակ F. Chalk & K. Jonassohn, *Ձշաշխ.*, էջ 26; V. Dadrian, *The Determinants of the Armenian Genocide*, [Yale], 1998, p. 7; J. Balint, I. W. Charny, *Définitions du génocide*,— *Le livre noir de l'humanité. Encyclopédie mondiale des génocides*, p. 43-44: Այս հարցի մասին մանրամասն տե՛ս Բ. Սաֆրաստեան, *Ցեղասպանութեան ծագումնաբանութեան հարցի շուրջ. դիտարկութեան հանգամանքի կիրառումը*,— Հայոց ՄԵԾ եղեռն-90, յօդուածների ժողովածոյ, պատասխանատու խմբագիր՝ Արամ Սիմոնեան, Երեւան, 2005, էջ 367-371:
20 Y. Ternon, *L'État criminel*, p. 91-92.

նութեան մասին: Սակայն զանգուածային սպանութիւնը՝ իբրեւ ցեղասպանութիւն բնորոշելու համար անհրաժեշտ է, որ այդ ծրագրումը մշակուած լինի ամբողջութեամբ»²¹:

Ինչպէս տեսնում ենք, Հայոց ցեղասպանութեան ժամանակագրական եզրերի սահմանման խնդրում, վերանայելով իր նախկին տեսակէտը, Ի. Տերնոնն առաջադրում է իր հայեցակարգային հարցադրումներին ըստ էութեան անյարիր մեկնաբանութիւններ: Իր յետագայ գրքերում 1894-1896 թթ. տեղի ունեցած արեւմտահայութեան ոչնչացումը բնութագրելով իբրեւ «համիդեան կոտորածներ» կամ «հաւաքական կոտորած»²² նա, այդուհանդերձ, հաշուի առնելով դրանց կանոնաւորութիւնը եւ զոհերի ընտրութիւնն ըստ ազգային պատկանելութեան, միաժամանակ փաստում է դրանց «ցեղասպանային բնույթը»²³: Նրա առաջադրած այս բնորոշումը, մեր կարծիքով, համոզիչ է, առաւել եւս՝ եթէ հաշուի առնենք վերը նշուած նրա իսկ՝ ցեղասպանութեանը՝ իբրեւ երեւոյթի առնչուող մեկնաբանութիւններից մէկը, որն առնչուում է զանգուածային բնաջնջումն իբրեւ ցեղասպանութիւն բնորոշելու անհրաժեշտութեանը, եթէ նոյնիսկ դրա ծրագրի դեռեւս ամբողջութեամբ չի մշակուել: Ուստի օրինաչափ է, որ որոնումների մէջ գտնուող տեսարան պատմաբանը վերջին տարիներին, ըստ էութեան, հրաժարուել է «ցեղասպանային կոտորածներ» եզրոյթից՝ այն անուանելով «խուսափողական» (*déro-bade*) եւ իր տարակուսանքը յայտնելով

21 Y. Ternon, *Guerres et génocides au XXe siècle. Architecture de la violence en masse*, p. 285.
22 G. Chaliand et Y. Ternon, *Ձշաշխ.*, Y. Ternon, *L'innocence des victimes. Au siècle des génocides*, p. 42. Անյնի՝ *Mardin 1915. Anatomie pathologique d'une destruction*, Paris, 2002, p. 61-68.
23 Y. Ternon, *L'État criminel*, p. 182.

դրա օգտագործելու նպատակայարմարութեան շուրջ²⁴:

Այդուհանդերձ, դիտական տարակարծութիւնների նկատմամբ յարգանքով լի՝ Ի. Տերնոնն անվարան շեշտում է, որ Հայոց ցեղասպանութեան ժամանակագրական եզրերի սահմանման խնդրում «բանավեճը շարունակուում է»²⁵: Դրանով իսկ նա ակնարկում է, որ չի յաւակնում վերջնական խօսքի, իսկ 1890-ական թուականների կոտորածների մասին յայտնում է փոքր-ինչ այլ կարծիք, ըստ որի՝ դրանք «զարկ են տալիս բազում տասնամեակներ յարատեւող մի գործընթացի, որը դիւրին կը դարձնի ցեղասպանութեան իրականացումը»²⁶:

Ցեղասպանութեան՝ իբրեւ երեւոյթի շուրջ առաջադրած իր իսկ հայեցակարգային որոշ դրոյթներին (որոնց հպանցիկ անդրադարձանք վերը) անյարիր՝ Հայոց ցեղասպանութեան ժամանակագրական եզրերի յստակեցման խնդրում Ի. Տերնոնի դիրքորոշման փոփոխութիւնը, կարելի է, ամենայն հաւանականութեամբ, բացատրել ժամանակակից ֆրանսիացի պատմաբանների՝ այս հարցում որդեգրած հայեցակարգային մօտեցմամբ²⁷, ըստ որի՝ Հայոց

24 Y. Ternon, *Guerres et génocides au XXe siècle. Architecture de la violence en masse*, p. 12.
25 Y. Ternon, *Les Arméniens. Histoire d'un génocide*, p. 127.
26 Y. Ternon, *Guerres et génocides au XXe siècle. Architecture de la violence en masse*, p. 111.
27 Տե՛ս օրինակ R. H. Kévorkian, *Le génocide des Arméniens*, Paris, 2006: Վերջին տարիներին բուն բանավեճեր յարուցած այս տեսակետին հակադրուել են ցեղասպանութեան իրաւունքի բազմաթիւ ամուսնի մասնագէտներ, ինչպիսիք են Ի. Լ. Հորովիցը, Է. Բաւերը, Ս. Բարսեղովը եւ այլք, որոնք կարծիքով՝ Հայոց ցեղասպանութիւնը հարկ է դիտել իբրեւ ԺԹ. դարի վերջին եւ Ի. դարի սկզբին տեղի ունեցած միասնական գործընթաց: Տե՛ս օրինակ M. Prince, *Un génocide impuni. L'arménocide*, Beyrouth, 1975, p. 97-114, 147-242, 345-376. IO. Γ. Барцеров, *Геноцид армян – преступление по международному праву*, М., 2000, с. 17-22. I. L. Horowitz, *Ձշաշխ.*, էջ 157-158: Է. Բաւերն իր

ցեղասպանութիւնը տեղի է ունեցել 1915 թ.: Նրանց հիմնական կռուանը յանգում է, ընդհանուր առմամբ, ինչպէս վերը նշեցինք, 1908 թ. երիտթուրքական յեղափոխութեան արդիւնքում՝ երիտթուրքերի որդեգրած թուրքիզմի գաղափարախօսութեան հիման վրայ հայ ժողովրդի համատարած ոչնչացման փաստմանը²⁸: Արդիւնքում՝ Ռ. Հ. Գեւորգեանը, օրինակ, հակուած է նոյնիսկ ընդունելու 1894-1896 թթ. հայկական կոտորածների «ցեղասպանային բնոյթը»²⁹:

Ակնյայտ է, որ Հայոց ցեղասպանութեան գործընթացն Ի. Տերնոնը մեկնաբանում է նրանց մօտեցմանը համահունչ դիրքերից: Սակայն այս հարցի մեկնաբանութեան ասպարէզում նա անտեսում է 1977 թ. իր իսկ վկայակոչած կռուանները, որոնք ամբողջութեամբ հիմնաւորում են (առաւել եւս՝ վերը նշուած իր իսկ տեսական դրոյթների լոյսի ներքոյ) համիդեան կոտորածներն իբրեւ ցեղասպանութիւն բնորոշելու անհրաժեշտութիւնը, իսկ փոխարէնը՝ ջանում ցեղասպանութեան՝ իբրեւ երեւոյթի մասնագէտների հայեցակարգային դրոյթների հիման վրայ հիմնաւորել հարցի իր նոր մեկնաբանութիւնը, որոնք յաճախ նրա դիրքորոշման փոփոխութեան օգտին չեն վկայում: Բացի դրանից, նշենք էական մէկ հանգամանք եւս.

կարծիքն այս հարցի շուրջ յայտնեց 2005 թ. ապրիլի 20-21-ին Երեւանում գումարում «Ծանրագոյն յանցանք, ծայրագոյն մարտահրաւեր. ցեղասպանութիւնն ու մարդու իրաւունքները» միջազգային համաժողովին Աերկայացրած՝ «Անցեալ ցեղասպանութիւնների դասերը որպէս ապագայ ցեղասպանութիւնները կանխելու ուղեցոյց» զեկուցումում:

²⁸ Տե՛ս օրինակ **R. H. Kévorkian**, *Ար. աշխ.*, էջ 9: Նշենք, որ այս տեսակէտն իր մեծաթիւ կողմակիցներն ունի ԱՄՆ-ում: Տե՛ս օրինակ **R. Melson**, *Revolution and Genocide*, p. XVI. **T. Akçam**, *Un acte honteux. Le génocide arménien et la question de la responsabilité turque*, [Paris], 2008, p. 59.

²⁹ **R. H. Kévorkian**, *Ար. աշխ.*, էջ 19:

Ի. Տերնոնը շրջանցում է Ժ. Գ. վերջի ֆրանսիական սկզբնաղբիւրների, մասնաւորապէս՝ Օսմանեան կայսրութիւնում հաւատարմագրուած դիւանագէտների զեկուցադրերի մանրագնին՝ վերլուծութիւնը, որոնք անառարկելիօրէն փաստում են արեւմտահայութեան զանգուածային բնաջնջումը պետական քաղաքականութեան մակարդակով եւ կանխամտածուածութեան հիման վրայ³⁰:

Ժամանակակից ֆրանսիացի այլ պատմաբաններ եւս Հայոց ցեղասպանութեան ժամանակագրական եզրերի յստակեցման մեկնաբանութեան խնդրում չունեն յստակ դիրքորոշում: այդ մասին են վկայում նրանց հայեցքների պարբերաբար տեղի ունեցած փոփոխութիւնները, ինչն արտացոլուել է նրանց՝ յաճախ իրարմերժ տեսակէտներում: Նրանց մի մասը հայ ժողովրդի՝ 1890-ական թուականներին տեղի ունեցած բնաջնջումը համարում է 1915 թ. Հայոց ցեղասպանութեան նախըզանք, «կոտորածներ» կամ «մեծ կոտորածներ»³¹: Հայկական հարցի պատմու-

³⁰ Տե՛ս Վ. Պօղոսեան, *Հայոց ցեղասպանութեան ատաղին փուլը ֆրանսիական պատմագրութեան եւ հասարակական-քաղաքական մտքի գնահատմամբ (XIX դարի վերջ - XX դարի սկիզբ)*, երկրորդ, բարեփոխուած հրատարակութիւն, Երեւան, 2011, գլուխ I:

³¹ **J.-M. Carzou**, *Ար. աշխ.*, էջ 82-109; **J.-P. Alem**, *L'Arménie*, 4e éd., Paris, 1983, p. 38; **A. Ter Minassian**, *La Question arménienne*, Marseille, 1983, p. 30; *Արմի՛ 1918-1920, La République d'Arménie*, Bruxelles, 2006, p. 12; *Արմի՛ L'Arménie et l'éveil des nationalités (1800-1914)*, Histoire du peuple arménien, p. 503; **A. Krikorian**, *Dictionnaire de la Cause arménienne*, Créteil, 2002, p. 27; **A. Asso**, *Le cantique des larmes. Arménie, 1915. Paroles des rescapés du génocide*, Paris, 2005, p. 27; **P. Videlier**, *Nuit turque*, [Paris], 2005, p. 15; **V. Duclert**, *Affronter la barbarie. La perception française des grands massacres d'Arméniens dans l'Empire ottoman en 1894-1896*, Revue d'histoire de la Shoah, N 189, juillet-décembre 2008. *Violences de guerre, violences coloniales, violences extrêmes avant la Shoah*, p. 31; **G. Dédéyan**, *Introduction*, 1895. *Massacres d'Arméniens*. Alphonse

թեան անուանի մասնագէտ Ա. Պէյլերեանը, թէեւ 1970-ական թթ. յայտնած իրատեսական կարծիքին առ այն, որ հայերի ոչնչացմանն ուղղուած՝ Աբդուլ Համիդի յղացած «ցեղասպանութեան ծրագիրը», որի նպատակն էր հայ ժողովրդի բնաջնջումն իր հայրենիքում, կիրառուել է 1894 թ. ի վեր³², այնուամենայնիւ յետագայում վերանայել է այս տեսակէտը եւ 1890-ական թուականներին տեղի ունեցած իրադարձութիւնները բնորոշել սոսկ իբրեւ «կոտորածներ»³³: Այս հարցում անհամատեղելի մեկնաբանութիւններ է անում նաեւ Ժ. Վ. Կիւրեղեանը: Վերջինս արեւմտահայութեան բնաջնջման գործընթացը եղերում է 1894-1922 թթ. շրջանակում եւ իրաւամբ փաստում, որ 1894 թ. Սասունում սկիզբ առած հայերի բնաջնջման «երկարատեւ գործընթացն» աւարտին է հասել 1922 թ. Զմիւռնիայում³⁴, ինչն անառարկելի է: Սակայն, չնայած իրականութեանն ամբողջութեամբ համապատասխանող իրատեսական այս ետնախորքի ուրուագծմանը, նա Հայոց ցեղասպանութեան ժամանակագրական եզրերն, այդուհանդերձ, գերադասում է պարփակել 1915-1917 թթ. սահմաններում՝ մատնացոյց անելով, որ բնաջնջման գործընթացը գազաթնակէտին է հասել այս ժամանակահատուածում³⁵: Նման հետեւութիւնը, մեր

Cillière. *Consul de France à Trébizonde*, p. 20; **C. Mutafian**, *Le Génocide des Arméniens*, Erevan, 2008, p. 4; *Արմի՛ Quelques spécificités de l'historiographie arménienne*, «Հանդէս ամսօրեայ», 2010, էջ 274; **G. Chalian**, *Postface II Z. Essayan*, *Dans les ruines*, Paris, 2011, p. 299.

³² **A. Beylerian**, *L'impérialisme et le mouvement national arménien (1885-1890)*, Relations internationales, 1975, N 3, p. 51.

³³ **A. Beylerian**, *La communauté arménienne de Trébizonde et le mouvement national (1878-1896)*, Revue d'histoire contemporaine, t. 1, Paris, 1995, p. 25.

³⁴ **J. V. Guréghian**, *Histoire d'Arménie*, Clamecy, 2011, p. 178, 190.

³⁵ Նոյն տեղում, էջ 185, 207-208:

կարծիքով, հակասում է այն միանգամայն ընդունելի մօտեցմանը, որով ներծծուած է նրա գրքի շարադրանքը:

Փոփոխուել են ժամանակակից պատմաբաններից Ա. Տէր-Մինասեանի հայեցքները: Վերջին յղուածներից մէկում նա համիդեան կոտորածները բնութագրում է արդէն իբրեւ «Հայոց ցեղասպանութեան առաջին գործողութիւն»³⁶: Ընդհանուր առմամբ, ընդունելի է նաեւ Կ. Մուրադեանի մօտեցումը, որն իր տարբեր ուսումնասիրութիւններում 1894-1896 թթ. հայկական կոտորածները համարում է ոչ միայն 1915 թ. «ցեղասպանութեան համընդհանուր նախերգանք», այլեւ, ինչն աւելի կարեւոր է, «ցեղասպանային գործընթացի սկիզբ, որը շարունակուելու էր յաջորդ երեք քաղաքական վարչակարգերի օրօք»³⁷: Նման հաւաստումից, սակայն, որքան տարօրինակ է, նա չի յանգում համիդեան կոտորածներն իբրեւ Հայոց ցեղասպանութեան առաջին փուլ բնութագրելու անհրաժեշտութեանը³⁸:

Ակնյայտ է, որ ֆրանսիացի պատմաբանները, գտնուած են որոնումների մէջ: Այդ մասին են վկայում սոյն խնդրում նրանց հայեցքների կրած բարեշրջումները եւ փոփոխութիւնները, ինչը պայմանաւորուած է թէ՛ գիտութեան զարգացման

³⁶ **A. Ter Minassian**, *Les Arméniens dans l'Empire ottoman: de l'internationalisation de la question arménienne au traité de Lausanne*, Arménie une passion française «le mouvement arménophile en France 1878-1923». Sous la direction de Claire Mouradian, Paris, 2007, p. 36.

³⁷ **C. Mouradian**, *L'Arménie*, Paris, 3ème éd., 1996, p. 49; *Արմի՛ La Question d'Orient ou la sanglante agonie de «l'homme malade»*, Revue d'histoire de la Shoah. Le monde juif, N 177-178, janvier-août 2003. Ailleurs, hier, autrement: connaissance et reconnaissance du génocide des Arméniens, p. 75, 81; տե՛ս նաեւ **A. Dastakian**, **C. Mouradian**, *100 réponses sur ... Le génocide des Arméniens*, Clamecy, 2005, p. 13.

³⁸ Տե՛ս օրինակ **A. Dastakian**, **C. Mouradian**, *Ար. աշխ.*, էջ 9, 11:

վերջին նուաճումներով եւ թէ՛ դրանց լոյսի ներքոյ՝ նրանց մտորումներով: Մեր կարծիքով, դա միանգամայն օրինաչափ է, քանզի դա է պատմական գիտութեանը բնորոշ հիմնական օրինաչափութիւններից մէկը:

Հայկական հարցի ծագումը: Հայոց ցեղասպանութեան ակունքներում խարսխուած Հայկական հարցի ծագման խնդիրը ցեղասպանութեան, մասնաւորապէս՝ հայրենական, պատմագրութեան մէջ տարակարծութիւնների տեղիք է տուել: Ըստ հարցի պատմութեան մասնագէտների գերակշռող մասի (Մ. Ներսիսեան, Զ. Կիրակոսեան եւ այլք)՝ մեր կողմից ընդունելի տեսակէտի՝ Հայկական հարցը ծագել է 1870-ական թուականների երկրորդ կէսին՝ կապուած 1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմին յաջորդած դիւանագիտական մեքենայութիւնների հետ³⁹: Այլք դրա ծագումը շողկապում են Հայկական պետականութեան կործանման հետ. «Ահա հէնց այդ ժամանակ է առաջանում Հայկական հարցը՝ Հայրենիքի ազատագրման, անկախ պետականութեան վերականգնման հարցը», գրում է Լ. Խորշոռեանը⁴⁰: Վերջինս գերազասում է 1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմին յաջորդած իրադարձութիւններով պայմանաւորել սոսկ Հայկական հարցի միջազգայնացումը⁴¹:

Ժամանակակից ֆրանսիացի պատմաբանների կարծիքն այս հարցում գրեթէ

միանշանակ է, քանզի նրանք Հայկական հարցի ծագումն իրաւամբ առնչում են բացառապէս 1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմին յաջորդած դիւանագիտական քննարկումներին: Ըստ Ի. Տերնոնի՝ Հայկական հարցի պատմութիւնը, որի առաջին դրուագն աւարտին է հասել Բեռլինի վեհաժողովում, սկիզբ է առնում Աբդուլ Համիդի գահակալութեան շրջանից⁴²: Նրա հետ համամիտ են Ա. Պէյլերեանը եւ այլք⁴³: Նշենք, որ այս իրատեսական մօտեցման կողմնակիցներից ոմանք Հայկական հարցը դիտում են իբրեւ Արեւելեան հարցի բաղկացուցիչ մաս⁴⁴: Ա. Տէր-Մինասեանը, ի դէպ, միաժամանակ իր համոզմունքն է յայտնում է, որ Հայկական հարցն ընդգրկում է Արեւելեան հարցի բոլոր տարրերը⁴⁵:

Բացի այդ, յատկանշական է, որ ֆրանսիացի պատմաբաններից ոմանք փաստում են մէկ յիշարժան հանգամանք եւս՝ կապուած Հայկական հարցի միջազգայնացման սկզբնաւորման հետ. Բեռլինի վեհաժողովում, քանի որ միջազգային ասպարէզում այն հէնց այդտեղ է առաջին անգամ դարձել քննարկման առարկայ⁴⁶:

42 Y. Ternon, *Les Arméniens. Histoire d'un génocide*, p. 61.
43 St'u A. Beylerian, *Les origines de la Question arménienne du traité de San Stéphan au Congrès de Berlin (1878)*, - Revue d'histoire diplomatique, janvier-juin 1973, p. 139-171; Այլք՝ *L'impérialisme et le mouvement national arménien (1885-1890)*, p. 19; A. Ter Minassian, *La Question arménienne*, p. 28; J.-M. Carzou, նշ. աշխ., էջ 65:
44 G. Chaliand et Y. Ternon, նշ. աշխ., էջ 27; A. Dastakian, C. Mouradian, նշ. աշխ., էջ 27; C. Mouradian, *L'Arménie*, p. 47; A. Ter Minassian, *L'Arménie et l'éveil des nationalités (1800-1914)*, p. 499.
45 A. Ter-Minassian, *Histoires croisées. Diaspora. Arménie. Transcaucasie. 1880-1890. Préface de Vidal-Naquet*, Marseille, 1997, p. 117.
46 A. Beylerian, *La communauté arménienne de Trébizonde et le mouvement national (1878-1896)*, p. 10; C. Mouradian, նշ. աշխ., էջ 47; A. Ter-Minassian, նշ. աշխ., էջ 119:

39 St'u օրինակ M. Нерсисян, *Предисловие // Генцид армян в Османской империи*, сборник документов и материалов. Составители М. Г. Нерсисян, Р. Г. Саакян. Под редакцией проф. М. Г. Нерсисяна. Второе, дополненное издание, Ереван, 1982. Զ. Կիրակոսեան, *Բուրժուական դիւանագիտությունը եւ Հայաստանը (XIX դարի 70-ական թթ.)*, Երեւան, 1978, էջ 4:
40 Լ. Խորշոռեան, *Հայկական հարցը. բովանդակությունը, ծագումը, պատմութեան հիմնական փուլերը*, Երեւան, 1995, էջ 8: St'u Ա. Ս. Փալոյեան, *Պատմութեան քառուղիներում*, Երեւան, 1982, էջ 76:
41 Լ. Խորշոռեան, նշ. աշխ., էջ 16:

Այս հարցում համահունչ կարծիք է յայտնում նաեւ Ժ.-Պ. Ալեմը, որը հաւաստում է, որ դիւանագիտական տեսանկիւնից Հայկական հարցն իր ինքնահաստատումը գտել է Սան-Ստեֆանոյի եւ Բեռլինի վեհաժողովի պայմանագրերում եւ Օսմանեան կայսրութեան ներքին խնդրից վերածուել միջազգային իրաւունքի հարցի⁴⁷: Այդուհանդերձ, հայեցակարգային առումով Հայկական հարցի ծագման մեկնաբանութեան խնդրում նրա մօտեցումը ֆրանսիացի պատմաբանների դիրքորոշման ընդհանուր հենքի վրայ առանձնանում է, քանզի, նրա համոզմամբ, այն առաջացել է դեռեւս այն պահից ի վեր, երբ հայերն ընկել են թուրքական բռնատիրութեան ճնշման տակ⁴⁸:

Ակնյայտ է, որ մեր կողմից քննարկուած հեղինակները Հայկական հարցի ծագումը եւ էութիւնը մեկնաբանում են անկողմնակալ, ընդունելի եւ, ընդհանուր առմամբ, համանման դիրքերից: Հայկական հարցի ակունքների առնչութեամբ մեր կողմից առարկութիւնների տեղիք է տալիս միայն Ժ.-Պ. Ալեմի մեկնաբանութիւնը⁴⁹:

Հայոց ցեղասպանութեան իրականացումը պետական քաղաքականութեան մակարդակով: Համիդեան կոտորածները, ինչպէս նշեցինք, իրականացուել են պետական քաղաքականութեան մակարդակով եւ կանխամտածուածութեան հիման վրայ, որոնք ցեղասպանութեան՝ իբրեւ վրայ, որոնք ցեղասպանութեան հիմնական բաղադրիչներն են: Ֆրանսիացի պատմաբանները յաւուր պատշաճի ուշադրութիւն են դարձնում այս էական հանգամանքների մեկնաբանութեան վրայ, հիմնաւորապէս ապացուցում, որ 1890-ական թուականներին արեւմտահայութեան բնաջնջումն իրականա-

47 J.-P. Alem, նշ. աշխ., էջ 33:
48 Նոյն տեղում, էջ 37:
49 Նշենք, որ Հայկական հարցի ծագման հանգամանքների քննարկումը շրջանցում է Ա. Կրիկորեանը. տե՛ս A. Krikorian, նշ. աշխ., էջ 14:

ցուել է անձամբ Աբդուլ Համիդի նախաձեռնութեամբ եւ նրա իսկ՝ նախօրօք մշակած ծրագրի հիման վրայ:

Հարկ է ընդգծել, որ այս խնդրին առաւել հանգամանալից եւ բազմակողմանիօրէն անդրադարձել է Ի. Տերնոնը, որը բազմիցս ընդգծել է արեւմտահայութեան ոչնչացումը պետական քաղաքականութեան մակարդակով, մասնաւորապէս՝ բացայայտել սուլթանի դերը համիդեան կոտորածների կազմակերպման գործում եւ օսմանեան իշխանութիւնների յանցակցութիւնը հայերի ոչնչացման գործընթացին: 1895 թ. Օսմանեան կայսրութեան տարածքում իրականացուած արեւմտահայութեան զանգուածային կոտորածների առնչութեամբ նա նշում է, որ դրանք «կազմակերպուել են, նախապատրաստուել եւ համադասուել սուլթան Աբդուլ Համիդի, ամէն դէպքում՝ Պալէի կողմից»⁵⁰: Բանկ Օտտոմանի գրաւման կապակցութեամբ պատմաբանը փաստում է օսմանեան գահակալի իրազեկութիւնը հայերի կողմից նախապատրաստուող գործողութեանը եւ դրանով իսկ մերկացնում նրա նենգ վարքագիծը, որը յանգում էր ընձեռուած առիթի օգտագործմանը՝ «ոստիկանութեան կողմից խնամքով նախապատրաստուած կոտորածի ծրագրի իրականացման համար»⁵¹:

Ի. Տերնոնը չի շրջանցում նաեւ ոչ նուազ կարեւոր մէկ այլ հանգամանք, այն է՝ օսմանեան տեղական իշխանութիւնների

50 Y. Ternon, *Les Arméniens. Histoire d'un génocide*, p. 123. տե՛ս Աւել Այլք՝ *L'État criminel*, p. 182. Այլք՝ *L'innocence des victimes. Au siècle des génocides*, p. 42.
51 Y. Ternon, *Les Arméniens. Histoire d'un génocide*, p. 137. այս հանգամանքը, ի դէպ, բազմիցս փաստել են Արա ֆրանսիացի Այլքերը (Ա. Վանդալ, Է. Լալիս, Է. Լամի եւ այլք): Տե՛ս Վ. Պոդոսեան, *Հայոց ցեղասպանութեան առաջին փուլը ֆրանսիական պատմագրութեան եւ հասարակական-քաղաքական մտքի գնահատմամբ (XIX դարի վերջ — XX դարի սկիզբ)*, էջ 68, 105, 108:

ղեկավար դերի բացայայտումը, եւ ըստ այդմ՝ մէկ անգամ եւս հիմնաւորում է հայերի բնաջնջումը կանխամտածուածութեան հիման վրայ: Ներկայացնելով Արեւմտեան Հայաստանի տարբեր վիլայէթներում տեղի ունեցած կոտորածների ընդգրկուն համայնապատկերը՝ նա պարբերաբար յղում է դրանց իրականացման առնչուող փաստեր, որոնք մերկացնում են տեղական օսմանեան բարձրաստիճան պաշտօնեաների դերակատարութիւնն արեւմտահայութեան, ոչնչացման գործում (կոտորածների նախօրէին հայերի տների խուզարկութիւն, նրանց զինաթափում, զէնքի ու ռազմամթերքի տրամադրում թուրքերին, կոտորածների սանձազերծում ըստ ազգանշանի, հայերին կեղծ խոստումների շուրջում եւ այլն, որոնց անմիջապէս յաջորդել են նրանց կոտորածները)⁵²:

Ըստ էութեան, միեւնոյն անկողմնակալ դիրքերից են այս խնդիրը քննարկում Ի. Տերնոնի տարբեր գործընկերները: Ա. Կրիկորեանը, հայերի կոտորածները շաղկապելով Հայկական հարցին լուծում տալով՝ Աբդուլ Համիդի մտադրութեանը, ընդգծում է նրա վճռորոշ դերը դրանց կազմակերպման եւ իրականացման գործում⁵³: Ժ. Վ. Կիւրեղեանը փաստում է, որ հայերի բնաջնջման մեթոդը մշտապէս եւ ամէնուրեղել է միեւնոյնը, որին մասնակցել են դրան «վաղօրօք նախապատրաստուած զինուորները, քրդերը, չերքեզները, չեչեններն ու մարդասպանների հրոսակախմբերը»,⁵⁴ եւ դրանով իսկ անուղղակիօրէն ի դերեւ է հանում օսմանեան իշխանութիւնների կանխամտածուածութիւնն արեւմտահայութեան կոտորածների գործում: Հայ ժողովրդի բնաջնջման հարցում օսմանեան կենտրոնական իշխանութիւնների եւ ան-

ձամբ Աբդուլ Համիդի կրած պատասխանատուութիւնը Կ. Մուրադեանը համարում է «անառարկելի»: Յղելով եւրոպացի դիւանագէտների հաղորդագրութիւնները, նա մանրամասնում է սուլթանի ղեկավար դերը կոտորածների իրականացման ընթացքում, փաստում թուրք խաժամուժի, քրդերի, օսմանեան բանակի եւ ոստիկանութեան մասնակցութիւնը կոտորածներին եւ ըստ դրանց ծաւալման առանձնայատկութիւնների՝ բացայայտում կանխամտածուածութեան առկայութիւնը⁵⁵:

Միեւնոյն դիրքերից է հարցը քննարկում Ժ.-Մ. Կարզուն: 1896 թ. Բանկ Օտտոմանի գրաւմանը յաջորդած՝ Կոստանդնուպոլսի հայ բանկչութեան կոտորածների առնչութեամբ նա նշում է. «Ակնյայտ է, թէ այդ ժամանակ ինչպիսի մակարդակով է սուլթանն ամէն ինչ իրականացրել կանխամտածուած, կազմակերպուած, դիտաւորեալ ձեւով»⁵⁶:

Ժ.-Պ. Ալեմն Աբդուլ Համիդի մտայղացած՝ հայերի ոչնչացման ծրագիրը բնորոշում է իբրեւ «նողկալի»⁵⁷: Նա փաստերով հիմնաւորում է հայկական կոտորածների իրականացումը պետական մակարդակով, մատնանշում, մասնաւորապէս 1895 թ. լայնածաւալ կոտորածների սանձազերծմանը նախորդած՝ սուլթանի նախապատրաստական աշխատանքները (հայկական նահանգների մեկուսացումն արտաքին աշխարհից, ճանապարհորդութիւնների արգելումն Արեւմտեան Հայաստանում, փոստային ծառայութիւնների նկատմամբ գրաքննութեան սահմանումը, մահմեդականների զինումը, վերջիններին շրջանում մոլեռանդութեան բորբոքումը մօլլաների կողմից եւ այլն)⁵⁸: Սակայն իրադարձութիւններին,

ինչպէս տեսնում ենք, անկողմնակալ մեկնաբանութիւններ տուող Ժ.-Պ. Ալեմը, որքան էլ տարօրինակ է, 1896 թ. Կոստանդնուպոլսում ծաւալուած հայկական կոտորածների գնահատման առնչութեամբ յանգում է անընդունելի հետեւութեան, ըստ որի՝ դրանք մեծ տէրութիւններին ի ցոյց են դրել «կենտրոնական իշխանութեան անզօրութիւնը»⁵⁹: Հեղինակի այս հետեւութիւնն ակնյայտօրէն հակասում է նրա իսկ վկայակոչած փաստերին, որոնք բացայայտում են կոտորածների կազմակերպումն անձամբ Աբդուլ Համիդի կողմից:

Հարկ է նշել, որ ըստ 1890-ական թթ. ծաւալուած իրադարձութիւնների զարգացման՝ Ֆրանսիացի տարբեր պատմաբաններ արձանագրել են օսմանեան իշխանութիւնների կողմից հայերի ոչնչացման ծրագրի կատարելագործումը: Ա. Պէլլերեանը կասկած իսկ չի տածում, որ հայերին կոտորելու միջոցով Հայկական հարցին լուծում տալու գաղափարը մտայղացել է Աբդուլ Համիդը, որը 1894 թ. ի վեր կիրառել է «ցեղասպանութեան այդ ծրագիրը»՝ բնաջնջելու համար հայ ժողովրդին նրան իսկ պատկանող հայրենիքում⁶⁰: Հիմնուելով արեւմտեան դիւանագէտների գրադրութիւնների վրայ՝ նա հերքում է այն թիւր տեսակէտը, թէ իբր հայերի դէմ 1895 թ. կազմակերպուած լայնածաւալ կոտորածները հետեւանք էին բարենորոգումների նախագծին առնչուող սուլթանի՝ 1895 թ. հոկտեմբերին հռչակած հրովարտակի, եւ միաժամանակ շեշտում նախքան այդ «օսմանեան իշխանութիւնների կազմակերպած ոճիրների» իրականացումը կանխամտածուածութեան հիման վրայ⁶¹: Նրա անժխտելի արժանիքներից են նշենք 1895 թ. Տրապիզոնում տեղի ունե-

ցած հայկական կոտորածների մանրագնին ուսումնասիրութիւնը, ինչը նրան հնարաւորութիւն է ընձեռել յանգելու միանգամայն իրատեսական հետեւութեան, ըստ որի՝ հոկտեմբերի 8-ից ի վեր այս քաղաքում տեղի ունեցած իրադարձութիւնները նշանաւորում են վճռորոշ փուլ «օսմանեան կառավարութեան որդեգրած՝ կոտորածների նոր ծրագրում»⁶²:

Ժ. Շալիանը եւ Ի. Տերնոնը եւս չեն շրջանցել Աբդուլ Համիդի քաղաքականութեան փոփոխութեան կարեւոր հանգամանքը՝ մանրամասնելով, որ 1895-1896 թթ. նա անցում է կատարել արեւմտահայութեան բնաջնջման յաջորդ փուլին՝ Օսմանեան կայսրութեան տարածքում «հաւաքական կոտորածների» իրականացմանը⁶³:

Ա. Տէր-Մինասեանը համիդեան կոտորածների սանձազերծմանն առնչուող խնդրին անդրադառնում է աւելի սահմանափակ կտրուածքով: Մեկնաբանելով դրանք իբրեւ 1890-1896 թթ. օսմանեան կառավարութեան ճնշումներին հայերի ցուցաբերած դիմադրական շարժման պատասխան՝ նա, այդուհանդերձ, չի շրջանցում 1895 թ. կոտորածների «մանրակրկիտ կազմակերպումը, որը բացայայտում է արդէն համատարած բնաջնջման ծրագիրը»⁶⁴:

Համիդեան կոտորածների պատճառները: Ինչ վերաբերում է Հայոց ցեղասպանութեան առաջին փուլի պատճառներին, Ֆրանսիացի պատմաբաններից ոմանք շրջանցում են դրանց քննութիւնը, իսկ այլք սահմանափակում սոսկ թռուցիկ դիտարկումներով, որոնք, ընդհանուր առմամբ, առնչում են կոտորածների գլխաւոր պատճառի՝ Հայկական հարցին լուծում

52 Y. Ternon, *Les Arméniens. Histoire d'un génocide*, p. 112-119.
 53 A. Krikorian, *Ա. 2*, էջ 153:
 54 A. Krikorian, *Ա. 2*, էջ 179-180:

55 C. Mouradian, *La Question d'Orient ou la sanglante agonie de «l'homme malade»*, p. 76-77.
 56 J.-M. Carzou, *Ա. 2*, էջ 87:
 57 J.-P. Alem, *Ա. 2*, էջ 38:
 58 Նոյն տեղում, էջ 38-39:

59 Նոյն տեղում, էջ 40:
 60 A. Beylerian, *L'impérialisme et le mouvement national arménien (1885-1890)*, p. 51.
 61 A. Beylerian, *La communauté arménienne de Trébizonde et le mouvement national (1878-1896)*, p. 22.

62 Նոյն տեղում, էջ 25:
 63 G. Chaliand et Y. Ternon, *Ա. 2*, էջ 30:
 64 A. Ter Minassian, *La Question arménienne*, p. 30; *Այնի՝ L'Arménie et l'éveil des nationalités (1800-1914)*, p. 503.

տալու անհրաժեշտութեան փաստմանը⁶⁵: Վերջիններիս թուում են, ինչպէս վերը նշուեց, Ա. Կրիկորեանը եւ Ա. Պէյլերեանը: Ի. Տերնոնը եւս, ուշադրութիւնը կենտրոնացնելով միեւնոյն պատճառի վերլուծութեան վրայ, մանրամասնում է նաեւ Աբդուլ Համիդի մտայղացած՝ հայերի բնաջնջման ծրագրի հասունացման իւրայատկութիւններից մէկը, այն է՝ սուլթանն ըմբռնել է Հայկական հարցին ըստ իր հայեցողութեան լուծում տալու հնարաւորութեան հաւանականութիւնն այն բանից յետոյ, երբ գիտակցել է մեծ տէրութիւնների ղեկավար շրջանականների մօտ՝ զինուած միջամտութեան միջոցով Օսմանեան կայսրութեան ներքին գործերին լուծումներ տալու ցանկութեան բացակայութիւնը⁶⁶, ինչն ամբողջութեամբ համապատասխանում է իրականութեանը:

Բոլորովին այլ կտրուածքով է հիմնախնդրին մօտենում Ռ. Յ. Գեւորգեանը, որի կարծիքով համիդեան կոտորածները կոչուած էին ոչ միայն կրճատելու հայ բնակչութեան թուաքանակը, այլեւ, ինչն աւելի կարեւոր է, թուլացնելու նրա սոցիալ-տնտեսական դիրքերը⁶⁷: Նրա մեկնաբանութիւններն այս առթիւ թէեւ անաւարկելի են, այդուհանդերձ, սպառիչ չեն:

Ժ.-Ա. Ալեմի մօտեցումն աւելի ընդգրկուն է, քանզի նա իրաւամբ Հայկական հարցի լուծումը քննարկում է 1878 թ. յետոյ ստեղծուած միջազգային իրադրութեան հենքի վրայ եւ այն պայմանաւորում Աբդուլ Համիդի համար՝ «երկրորդ Բուլղարիայի» վերածուած Հայաստանի խնդիրը կարգաւորելու սուլթանի ցանկութեամբ⁶⁸:

65 J. V. Guréghian, Գ2. աշխ., էջ 179:

66 Y. Ternon, Les Arméniens. Histoire d'un génocide, p. 72.

67 R. H. Kévorkian, Գ2. աշխ., էջ 19:

68 J.-P. Alem, Գ2. աշխ., էջ 37:

Այդուհանդերձ, մեր կողմից քննարկուող հեղինակների թուում հարկ է առանձնացնել Ժ.-Մ. Կարգուին, որը խնդրոյ առարկայ հարցը վերլուծում է, ըստ էութեան, միեւնոյն կտրուածքով, սակայն աւելի լայն ետնախորքի վրայ: Համեմատելով Արեւմտեան Հայաստանի եւ թուրքերի կողմից բռնազաւթուած ու կայսրութեան տարածքում ընդգրկուած այլ երկրների (Յունաստան, Բուլղարիա, Լիբանան) աշխարհագրական դիրքերի առանձնայատկութիւնները, նա աչքաթող չի անում որոշ խիստ կարեւոր հանգամանքներ, նշում է, մասնաւորապէս, որ այն գտնուում էր թուրանական էքսպանսիայի կենտրոնում, ինչպէս նաեւ՝ ընդգծում օսմանեան կառավարութեան մոլեգին ցանկութիւնը «կայսրութեան վերջին նահանգը» հանդիսացող այս տարածքը պահպանելու հարցում, առաւել եւս, որ հպատակեցուած երկրների մի մասը նրա ճիրաններից արդէն ազատուել էր: Ըստ այդմ՝ Ժ.-Մ. Կարգուն, փաստօրէն, Հայկական հարցին լուծում տալու անհրաժեշտութիւնը դասում է համիդեան կոտորածների հիմնական պատճառների շարքը եւ միաժամանակ առանձնացնում դրա ծագման իւրայատկութիւնը՝ այն դիտելով ոչ թէ իբրեւ «որեւէ տիրոյթ նուաճելուն կամ պաշտպանելուն միտուած իմպերիալիստական բնոյթի առճակատում», այլ Օսմանեան կայսրութեան համար կենսական նշանակութիւն ունեցող հակամարտութիւն⁶⁹:

Հայերի ինքնապաշտպանութիւնը: Համիդեան կոտորածների պատճառների մեկնաբանութիւնը դեռեւս 1890-ական թթ. երկրորդ կէսից՝ Հայոց ցեղասպանութեան պատմագրութեան ժխտողական ուղղութեան նախակարապետների եւ յետագայում նրանց հիմնական թեզերը որդեգրած թուրքական պատմագրութեան ներկայացուցիչների ու նրանց այլազգի հա-

69 J.-M. Carzou, Գ2. աշխ., էջ 80-81:

մախոհների կողմից բազմիցս ներկայացուել է հակապատմական դիրքերից: Ժխտողական ուղղութիւնը սկզբնաւորուել է Ֆրանսիայում՝ համիդեան կոտորածների սանձազերծմանը զուգընթաց: Այս ուղղութեան ներկայացուցիչները Աբդուլ Համիդի պատուէրով ձեռնամուխ են եղել միանգամայն տարբեր կտրուածքներով թէ՛ Հայոց ցեղասպանութեան եւ թէ՛ Օսմանեան կայսրութեան պատմութեան կեղծմանն ու նենգափոխմանը⁷⁰:

Ժխտողական ուղղութեան ներկայացուցիչների հիմնական կոռուաններից մէկը յանգում է օսմանեան պետութեան դէմ՝ Ժ. Գ. վերջին եւ Ի. Գ. սկզբին պարբերաբար ծայր առած տարբեր «Հայկական ապստամբութիւնների» վարկածի առաջադրմանը: Խեղաթիւրելով պատմական փաստերը՝ նրանք համիդեան կոտորածների հետեւանքով կեանքի կոչուած հայերի ինքնապաշտպանական մարտերը պարբերաբար եւ հետեւողականօրէն ներկայացրել են իբրեւ «Հայկական ապստամբութիւններ», ինչի հետեւանքով երկրում կարգ ու կանոնը վերահաստատելու նպատակով Աբդուլ Համիդը հարկադրաբար ձեռնարկել է «ապստամբ» հայերի դէմ ուղղուած պատմիչ քործողութիւններ: Ուստի սուլթանի քաղաքականութիւնը, ըստ նրանց մեկնակերպի, եղել է օրինական եւ միանգամայն արդարացուած:

Այս տեսակէտն իր հետեւորդներն է ունեցել նաեւ Ի. Գ. երկրորդ կէսի եւ ԻԱ. Գ. սկզբի ֆրանսիացի որոշ պատմաբանների⁷¹: Փոխարէնը՝ քննարկուող

70 Տե՛ս Վ. Պօղոսեան, Հայոց ցեղասպանութեան առաջին փուլը ֆրանսիական պատմագրութեան եւ իտալական-քաղաքական մտքի գնահատմամբ (XIX դարի վերջ - XX դարի սկիզբ), էջ 171-209:

71 Այդ մասին տե՛ս Վ. Պօղոսեան, Համիդեան կոտորածների պատմութեան գնահատմամբ ֆրանսիական պատմագրութեան կողմից, էջ 293-316:

ժամանակաշրջանում ֆրանսիական պատմագրութեան ներկայացուցիչների գերակշռող մասը, ցուցաբերելով անկողմնակալ մօտեցում, արեւմտահայութեան ինքնապաշտպանութեան խնդիրը շղկապել է գլխաւորապէս օսմանեան վարչակարգի կեղեքումների եւ Աբդուլ Համիդի սանձազերծած հայկական կոտորածներին դիմակայելու՝ արեւմտահայութեան իրաւունքների հետ:

Հայեացք նետելով համիդեան կոտորածներին նախորդած ժամանակաշրջանին՝ Ա. Պէյլերեանը փաստում է օսմանեան կառավարութեան «չարագուշակ» քաղաքականութեան հետեւանքով արեւմտահայութեան առջեւ ծառայած երկրորդանքը՝ կա՛մ լքել հայրենիքը, կա՛մ պայքարել աւազակների եւ կեղեքիչ պաշտօնեաների դէմ: Ստեղծուած անելանելի իրավիճակն արեւմտահայութեանը դրդել է նախընտրել երկրորդ տարբերակը, ինչի արդիւնքում դեռեւս 1885 թ. հիմնադրուել է առաջին ազգային «Արմէնական» կուսակցութիւնը⁷²: Ինչ վերաբերում է 1890-ական թուականների իրադարձութիւններին, նա իրաւամբ մատնանշում է, որ ժամանակակից պատմութեան մէջ սակաւաթիւ են դէպքերը, երբ ոչ նշանակալից յեղափոխական գործողութիւնները կառավարութեան կողմից շահարկուել են նման դաժանութեամբ: Ունենալով բոլոր իրաւունքները՝ Ա. Պէյլերեանը 1894 թ. Սասունում հայերի կազմակերպած ինքնապաշտպանութիւնն անուանում է սոսկ «կարծեցեալ ապստամբութիւն», որին իրականում նախորդել է հայերի ոչնչացմանն առնչուող՝ սուլթանի կայացրած վճիռը⁷³: Ա. Կրիկորեանը եւս Սասունում եւ Զէյթունում հայերի կազմակերպած ըմբոստութիւնները համարում է ընդամէնը «ինքնապաշտպանութեան»

72 A. Beylerian, L'impérialisme et le mouvement national arménien (1885-1890), p. 24.

73 Նոյն տեղում, էջ 41:

դրսեւորումներ, որոնք ամբողջ երկրում յանգեցրել են սարսափելի ճնշումների⁷⁴:

Այս հարցում նրանց կարծիքներին համահունչ են Ի. Տերնոնի մեկնաբանութիւնները, որը 1895-1896 թթ. ծաւալուած հայկական ինքնապաշտպանական մարտերը դիտում է իբրեւ սոսկ Աբդուլ Համիդի հայերի նկատմամբ կիրառած հալածանքներին եւ հայկական կոտորածների ծրագրմանը յաջորդած գործողութիւններ⁷⁵: Նա բազմիցս փաստում է հայերի կարծեցեալ սադրանքների, առաւել եւս՝ նրանց ապստամբութեան բացակայութեան հանգամանքները, փոխարէնը՝ մատնանշում, որ սուլթանի հայ հպատակները պահանջում էին միայն իրենց արդէն իսկ խոստացուած բարենորոգումների կիրառում, եւ ըստ այդմ՝ յանգում է միակ հնարաւոր տրամաբանական հետեւութեան. «Ոչ մի ճնշում, այսպիսով, չէր արդարացուած»⁷⁶:

Այս խնդրի առնչութեամբ Կ. Մուրադեանն ուշադրութիւնը հրաւիրում է մէկ այլ էական հանգամանքի վրայ. չժխտելով բարենորոգումների շուրջ շռայլուած սին խոստումների հետեւանքով հայերի շրջանում առաջ եկած յուսալքութիւնը, որը երբեմն յանգեցրել է ապստամբութիւնների եւ բախումների՝ նա, այդուհանդերձ, ըստ եւրոպացի դիւանագէտների թղթակցութիւնների՝ մատնացոյց է անում այս ժամանակաշրջանում հայերին, ըստ էութեան, համակած անտարբերութիւնը եւ նրանց անտրտունջ պահուածքը. «Միապետի օրինականութիւնը չի թւում, թէ երբեք բացայայտօրէն առարկութիւնների տեղիք է տուել», - եզրակացնում է նա⁷⁷:

74 A. Krikorian, *Ա. 2. աշխ.*, էջ 14:
75 Y. Ternon, *Les Arméniens. Histoire d'un génocide*, p. 98-99. Առջին՝ *L'innocence des victimes. Au siècle des génocides*, p. 42.
76 Y. Ternon, *Les Arméniens. Histoire d'un génocide*, p. 123. Առջին՝ *Mardin 1915. Anatomie pathologique d'une destruction*, p. 64.
77 C. Mouradian, *Ա. 2. աշխ.*, էջ 76:

Ֆրանսիացի պատմաբանների մի մասը չի շրջանցում նաեւ հայ վրիժառուների՝ Ֆիդայիների գործունէութիւնը: Վանում եւ Զէյթունում արձանագրուած՝ «հայկական դիմադրական» շարժման որոշ դրուագներ Ժ.-Պ. Ալեմը բնորոշում է իբրեւ հերոսական, այդուհանդերձ, մանրամասնում, որ այն ամենեւին համընդհանուր բնոյթ չի կրել: Հարցին մօտենալով անաչառ դիրքերից՝ նա միաժամանակ հայ Ֆիդայիների գործողութիւնները պայմանաւորում է կոտորածների ծաւալմամբ, ինչը նպաստել է հայերի դիմադրութեան ամրապնդմանը⁷⁸: Ժ.-Մ. Կարզուն եւս, արժեւորելով հայերի ինքնապաշտպանութիւնը եւ այն համարելով բռնութիւնները կասեցնելու միջոց, խօսքը կենտրոնացնում է, մասնաւորապէս 1895 թ. Զէյթունում տեղի ունեցած իրադարձութիւնների վրայ, փաստում, որ զինուած դիմադրութիւնն այստեղ կեանքի է կոչուել իբրեւ հարստահարութիւնների ենթարկուող հայերի՝ ողբերգական կացութիւնից ելք որոնելու հնարաւորութիւններից մէկը⁷⁹:

Այս հարցն առաւել ընդգրկուն դիրքերից է քննարկում Ա. Տէր-Մինասեանը, որն ընդգծում է էական մի հանգամանք, այն է՝ հայ Ֆիդայիների զինուած խմբերն ունեցել են յստակ նպատակ՝ հնարաւորութեան սահմաններում խուսափել յարձակողական գործողութիւններից, իսկ փոխարէնը օգնութեան շտապել հայկական գիւղերի՝ դժուարին վիճակում գտնուող բնակիչներին, արթնացնել նրանց քաղաքական ինքնագիտակցութիւնը եւ մղել դիմադրութեան⁸⁰:

Համանման իրատեսական հետեւութիւններով Ֆրանսիացի պատմաբանները հիմնաւորապէս հերքում են Ժ.Պ. դարի

78 J.-P. Alem, *Ա. 2. աշխ.*, էջ 39, 41:
79 J.-M. Carzou, *Ա. 2. աշխ.*, էջ 88-89:
80 A. Ter-Minassian, *La Question arménienne*, p. 125.

90-ական թուականների կէսերին «հայկական ապստամբութեան» կարծեցեալ, ոչնչով չհիմնաւորուած, շինծու վարկածը եւ հուժկու հակահարուած տալիս Հայոց ցեղասպանութեան պատմութեան կեղծարարների սնանկ թեզերին:

Եւրոպական մեծ տէրութիւնների քաղաքականութիւնը: Կասկածից վեր է, որ 1890-ական թթ. հայկական կոտորածների իրականացմանը մեծապէս նպաստել է եւրոպական պետութիւնների, ըստ էութեան, կրաւորական քաղաքականութիւնն Օսմանեան կայսրութիւնում տեղի ունեցող իրադարձութիւնների հանդէպ, որից մեծապէս եւ հմտօրէն օգտուել է խելացի եւ խորամանկ Աբդուլ Համիդը: Ելնելով իրենց ռազմավարական շահերից՝ մեծ տէրութիւնների ղեկավարները հետեւողականօրէն հետամուտ են եղել Օսմանեան կայսրութեան տարածքային ամբողջականութեան պահպանութեան քաղաքականութեանը, ձեռնպահ մնացել օսմանեան գահակալի ներքին գործերին զինուած ճանապարհով միջամտելուց եւ բաւարարուել նրան պարբերաբար սոսկ Արեւմտեան Հայաստանում բարենորոգումների իրականացման պահանջներ ներկայացնելով, ինչը չէր կարող վրիպել վերջինիս խորթափանց հայեացքից: Ուստի միանգամայն օրինաչափ է, որ Ֆրանսիացի պատմաբանների գերակշռող մասը յաւուր պատշաճի անդրադարձել է մեծ տէրութիւնների քաղաքականութեանն առնչուող հիմնախնդիրներին եւ խստագոյնս դատապարտել այն կերտողներին:

Թէպէտ Հայկական հարցում եւրոպական պետութիւնների քաղաքականութիւնը պախարակած Ֆրանսիացի բոլոր պատմաբանների դիրքորոշումը համահունչ է, այդուհանդերձ, սոյն հիմնահարցը նրանք արծարծել են անհամաչափօրէն, ինչը պայմանաւորուած է նրանց աշխատութիւնների բնոյթով: Եթէ նրանցից ոմանք հարցը քննարկել են Հայոց ցեղասպանութեան պատ-

մութեանը նուիրուած մասնագիտական ուսումնասիրութիւններում լայն ետնախորքի վրայ, ապա այլք՝ ընդհանուր բնոյթի աշխատութիւններում՝ բաւարարուելով այս առնչութեամբ սոսկ հպանցիկ դիտարկումներով: Առաւել մանրամասնօրէն մեծ տէրութիւնների քաղաքականութիւնը վերլուծել են Ի. Տերնոնը, Կ. Մուրադեանը եւ Ժ.-Մ. Կարզուն:

Մեր կողմից քննարկուող հեղինակների թւում իմաստ ունի առանձնացնել եւրոպական պետութիւնների երկդիմի քաղաքականութեան դիմագիծը հիմնաւորապէս մերկացնող Ի. Տերնոնին: Հայեացք նետելով Հայկական հարցի ծագման ակունքների վրայ՝ նա հաւաստում է, որ 1870-ական թուականներից ի վեր «եւրոպական դիւանագիտութիւնը» ըստ իր շահերի այն դարձնում էր քննարկումների առարկայ կամ մոռացութեան մատնում⁸¹: Դիցուք, Անգլիայի ընդգծուած հակահայկական քաղաքականութիւնը դեռեւս Բեռլինի վեհաժողովի նախօրեակին նա բնութագրում է իբրեւ «միաժամանակ անբարոյական եւ բախտախնդիր»⁸²: Մանրամասնելով, որ մեծ տէրութիւնները Հայկական հարցը դարձրել էին «միջազգային հարց», նա հաստատականօրէն փաստում է նրանց կրաւորական դիրքորոշումն արեւմտահայկական իրական հովանաւորութիւնն ապահովելու հարցում, եւրոպական դիւանագիտութեան կիրառած քաղաքականութիւնը բնութագրում ոչ միայն իբրեւ «օպորտունիստական», այլեւ, օգտագործելով Ֆ. դը Պրեսանսէի արտայայտութիւնը, «անբարոյական»⁸³:

Նկարագրելով եւ վերլուծելով 1890-ական թուականների համիդեան կոտորածների ընթացքը լայն հենքի վրայ՝ Ի. Տերնոնը

81 Y. Ternon, *Les Arméniens. Histoire d'un génocide*, p. 61.
82 Նոյն տեղում, էջ 66:
83 Նոյն տեղում, էջ 69:

պարբերաբար անդրադառնում է եւրոպական պետութիւնների խորամանկ քաղաքականութեան առէջքների բացայայտմանը, շեշտում, որ այն սահմանափակում էր ընդամենը օսմանեան կառավարութեանը բողոքներ ներկայացնելու շրջանակում⁸⁴: Նման դիրքորոշման հիմքում նա իրաւամբ խարսխում է գլխաւորապէս տէրութիւնների տնտեսական եւ ֆինանսական շահերը, որոնք պայմանաւորուած էին, մասնաւորապէս «օսմանեան պարտքի» վճարման անհրաժեշտութեամբ⁸⁵: Այս առիթով հարկ է նշել, որ ԺԹ. դարի երկրորդ կէսին մեծ տէրութիւններին շուրջ 143.2 միլիոն թուրքական ոսկու սահմանում «օսմանեան պարտքի» առիւծի բաժինը՝ 62.9 տոկոսը, օսմանեան վարչակարգը պարտք էր Ֆրանսիային⁸⁶:

Ի. Տերնոնը քննարկում է տէրութիւնների հակահայկական քաղաքականութեան պատճառները, որոնք մասնաւոր հարցերում երբեմն զանազանում էին, բացայայտում նաեւ սուլթանին քաջալերող՝ Ռուսաստանի՝ Արեւմտեան Հայաստանում բարենորոգումների իրականացման խնդրում բացասական վերաբերմունքի առանձնաշատկութիւնները (մտավախութիւնն արեւմտահայութեան կացութեան բարելւման հեռանկարից, քանզի այն կարող էր դառնալ «վտանգաւոր նախադէպ»)՝ Արդիւնքում, հաշուի առնելով մեծ տէրութիւնների եսասիրական տարբեր շահախնդրութիւնները, Ի. Տերնոնը փաստում է նրանց, իսկ աւելի մասնաւորապէս՝ «Հայկական հարցի նկատմամբ առաւել բարեհաճօրէն» տրա-

մադրուած, անգլիական եւ ֆրանսիական կառավարութիւնների որդեգրած՝ Օսմանեան կայսրութեան տարածքային ամբողջականութեան պահպանութեան վարդապետութեանը հետամուտ լինելու շահագրգռուածութիւնը⁸⁸: Այդ իսկ պատճառով վերջիններս նախընտրում էին հայկական կոտորածների կասեցման միակ գերադասելի՝ օսմանեան կառավարութեանը բողոքների եւ յայտագրերի ներկայացման ուղին, որը նրանց «հնարաւորութիւն կընձեռէր խուսափել եւրոպական պատերազմից»⁸⁹:

Կ. Մուրադեանը եւս, ինչպէս Ի. Տերնոնը, հիմնահարցը քննարկում է լայն ընդգրկմամբ եւ յանգում միեւնոյն հիմնական հետեւութիւններին՝ մատնանշելով, թէ ինչպէս էր Աբդուլ Համիդն օգտուում տէրութիւնների միջեւ առկայ «թշնամանքից»⁹⁰: Նա մանրամասնօրէն վերլուծում է Հայկական հարցում Գերմանիայի, Աւստրիայի, Ռուսաստանի, Անգլիայի եւ Ֆրանսիայի անտարբեր քաղաքականութեան պատճառները, փաստում, որ զինուած միջամտութիւնն Օսմանեան կայսրութեան ներքին գործերին անյարիր էր նրանց թէ՛ տնտեսական եւ թէ՛ քաղաքական շահերին: Հեղինակը խիստ քննադատում է Ֆրանսիայի արտաքին քաղաքականութիւնը, որի անտարբեր դիրքորոշումն իրաւամբ մեկնաբանում է նրա դաշնակցի՝ Ռուսաստանի քաղաքականութեանը III Հանրապետութեան ղեկավարների անասան հաւատարմութեամբ: Ինքնակալական Ռուսաստանի ոչ այնքան հայանպաստ քաղաքականութիւնն այս ժամանակաշրջանում Կ. Մուրադեանը շահկապում է նոր անկախ պետութիւնների առաջացման հանդէպ ինքնակալութեան խիստ բացասական դիրքորոշման հետ, քանի որ դրանք կարող էին վերածուել տհաճ նախադէպերի կամ դառնալ

84 Y. Ternon, *L' tat criminel*, p. 182.
 85 Y. Ternon, *Les Arméniens. Histoire d'un génocide*, p. 82-83.
 86 E. K. Саркисян, *Политика османского правительства в Западной Армении и державы в последней четверти XIX и начале XX вв.*, Ереван, 1972, с. 186.
 87 Y. Ternon, *Les Arméniens. Histoire d'un génocide*, p. 105:

88 Նոյն տեղում, էջ 129:
 89 Նոյն տեղում:
 90 C. Mouradian, *Առ. աշխ.*, էջ 78:

թշնամի հարեւաններ: Ըստ այդմ, նկատի ունենալով այն անցանկալի հեռանկարները, որոնց կարող էր յանգեցնել Օսմանեան կայսրութեան ներքին գործերին Ֆրանսիայի զինուած միջամտութիւնը, հեղինակը յանգում է միանգամայն ընդունելի հետեւութեան՝ մանրամասնելով, որ «յեղափոխութեան եւ մարդու իրաւունքների երկիրը», որը յանուն առաջադիմութեան եւ կայսրութիւնում տիրող իրավիճակի բարելւման շատ աւելի բարեացակամօրէն էր տրամադրուած բարենորոգումների իրականացման խնդրում, այդուհանդերձ, մտադրութիւն չուներ «այնտեղ զոհաբերել իր շահերը եւ ազդեցութիւնը՝ ի նպաստ թշնամի տէրութիւնների՝ Մեծ Բրիտանիայի եւ Գերմանիայի»⁹¹: Արդիւնքում՝ Կ. Մուրադեանը փաստում է անառարկելի մի ճշմարտութիւն, այն է՝ արեւմտեան տէրութիւնների միջամտութիւնը չէր հատում բանաւոր բողոքների սահմանը⁹², ուստի եւ չէր կարող շօշափելի արդիւնքների յանգեցնել:

Համանման դիրքերից է հարցը քննարկում նաեւ Ժ.-Մ. Կարզուն: Նա փաստերով հիմնաւորում է, որ 1895-1896 թթ. մեծ տէրութիւններն իրենց առաքելութիւնը սահմանափակում էին՝ օսմանեան կառավարութեանը դիւանագիտական յայտագրեր ներկայացնելով, սակայն խուսափում գործնական միջոցների դիմելուց⁹³: Խօսքը կենտրոնացնելով 1896 թ. Բանկ Սուքը կենտրոնացնելով 1896 թ. Բանկ Սուտոմանի գրաւման եւ դրան յաջորդած Օտտոմանի հետեւանքով մեծ տէրութիւնների դիւանագիտական միջամտութիւնների վրայ, որոնք ինչպէս միշտ պարփակուած էին Բարձր Դուռը ներկայացուած բողոքների շրջանակում, նա նման քաղաքականութիւնը մեկնաբանում է եւրոպայի՝ «ոսմական առճակատումը» շր-

ջանցելու ցանկութեամբ⁹⁴: Ժ.-Մ. Կարզուն աւելի հիմնաւոր ձեւով բացայայտում է ստեղծուած իրավիճակում Աբդուլ Համիդի կեղծաւոր քաղաքականութեան դիմագիծը: Սուլթանի երկարատեւ բանակցութիւնները եւրոպական տէրութիւնների ներկայացուցիչների հետ նա մեկնաբանում է վերջինիս սոսկ ժամանակ շահելու մտադրութեամբ, որը, միաժամանակ օգտուելով ինքնակալական Ռուսաստանի թողուութիւնից, սաստկացնում էր հայերի ոչնչացման գործընթացը⁹⁵:

Կասկածից վեր է, որ կործանման դատապարտուած արեւմտահայութեան փրկութեան հարցում միայն եւրոպական պետութիւնների զինուած միջամտութիւնը կարող էր յանգեցնել շօշափելի արդիւնքների, ինչը չի վրիպել մեր կողմից քննարկուող հեղինակներից. ոմանց ուշադրութիւնից: Արեւմտահայութեան փրկութեան միջոցն Ի. Տերնոնը համարում է «տէրութիւնների համատեղ միջամտութիւնը»⁹⁶ կայսրութեան ներքին գործերին, որը սակայն նրանց ղեկավարները կտրականապէս մերժել են: Նման գործելամիջոցի՝ Հայ ժողովրդի փրկութեան համար արդիւնաւէտ հետեւանքներն ի ցոյց դնելու մղումից դրուած՝ Ժ.-Մ. Կարզուն վկայակոչում է 1895 թ. Ջէյթունի ապստամբութեան օրինակը, երբ եւրոպական պետութիւնների միջամտութեան հետեւանքով ապստամբների հետ կայացուել է հաշտութիւն, ինչպէս նաեւ Իզմիրում արձանագրուած մէկ այլ մասնաւոր փաստ, երբ ֆրանսիական զինուած միջամտութեան շնորհիւ մահուան ճիրաններից փրկուել են թուրքերի կողմից պաշարուած վանքի վանականները⁹⁷: Միաժամանակ նա փաստում է, որ

94 Նոյն տեղում, էջ 88:
 95 Նոյն տեղում, էջ 84:
 96 Y. Ternon, *Les Arméniens. Histoire d'un génocide*, p. 129.
 97 J.-M. Carzou, *Առ. աշխ.*, էջ 88-89:

տէրութիւնները, ըստ էութեան, մոռացութեան էին մատնուած բարենորոգումների ծրագրերը եւ թոյլատրուած հայկական կոտորածների իրականացումը⁹⁸: Ֆրանսիացի պատմաբանների նման մեկնաբանութիւնները, անտարակոյս, առարկութիւններ չեն կարող յարուցել:

Բազմիցս անդրադառնալով 1894-1896 թթ. եւրոպական պետութիւնների քաղաքականութեանը՝ Ժ.-Պ. Ալեմն ուշադրութիւնը կենտրոնացնում է գլխաւորապէս նրանց գործողութիւնների միջեւ առկայ անհամաձայնութիւնների վրայ: Սակայն, ի տարբերութիւն նախորդ հեղինակների, զլանում է մեկնաբանել նրանց անարդիւնաւէտ միջամտութիւնների հիմնական պատճառը, որը յանգում էր Օսմանեան կայսրութեան տարածքային ամբողջականութեան պահպանութեանը: Արդու չամիդի դեռեւս 1895 թ. տէրութիւնների բողոքների առնչութեամբ գրաւած խոսափողական մարտավարութիւնը նա փորձում է մեկնաբանել սոսկ ինքնակալական Ռուսաստանի, ըստ էութեան, թրջամէտ դիրքորոշմամբ, որը սուլթանին միայն քաջալերում էր⁹⁹: Միաժամանակ, Բանկ Օտտոմանի գրաւմանը յաջորդած կոտորածների առնչութեամբ նա յանգում է անիրատեսական եւ մեր կողմից անընդունելի հետեւութեան, ըստ որի՝ «Կոստանդնուպոլսի կոտորածը» տէրութիւններին ի ցոյց դրեց Օսմանեան կայսրութեանը սատարելու ժամանակավրէպութիւնը, որից յետոյ նրանք կռահեցին, որ Հարկ է նախատեսել դրա տարածքային մասնատումը¹⁰⁰: Իրադարձութիւնների ընթացքը, սակայն, ցոյց տուեց, որ նման խնդիրը քննարկումների տեղիք տուեց միայն Առա-

ջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին¹⁰¹:

Ի տարբերութիւն նշուած պատմաբանների, եւրոպական տէրութիւնների քաղաքականութիւնը թուցիկ, սակայն անկողմնակալ դիրքերից մեկնաբանել են նաեւ այլ հեղինակներ: Ա. Պէյլերեանը, հպանցիկ անդրադառնալով այս հիմնախնդրին, վերհանում է դրա կարեւորագոյն կողմերից երկուսը՝ տնտեսական եւ քաղաքական շահերի անհամատեղելիութեամբ պայմանաւորուած, նրանց մասնատող թշնամանքը, ինչը Հայկական Հարցին «լուծում» տալու խնդրում ոգեւորում էր նրանց չէզոքութեան հարցում հաւատարմացած Արդու Համիդին¹⁰²:

Ընդամէնը «բանաւոր սպառնալիքների» շրջանակներում սահմանափակուող մեծ տէրութիւնների միջամտութիւնների մասին թուցիկ յիշատակում են նաեւ Ա. Կրիկորեանը, Ա. Տէր-Մինասեանը եւ Ժ.-Վ. Կիւրեղեանը¹⁰³:

Հարկ է նշել, որ քննարկուող ժամանակաշրջանում Ֆրանսիացի հեղինակները, ցաւօք, անհրաժեշտ ուշադրութիւն չեն դարձնում ժողովրդավարական Ֆրանսիայի ներկայացուցիչների լայնածաւալ հայանպաստ գործունէութեանը: Իրականում համիդեան կոտորածների ժամանակակիցներից՝ հայ ժողովրդի նուիրեալներ Ա. Չօպանեանն ու Ա. Ահարոնեանը իրաւամբ արձանագրել են Հայկական Հարցում Ֆրանսիական կառավարութեան պաշտօնական քաղաքականութեան եւ Ֆրան-

101 Մանրամասն տե՛ս А. М. Фомин, Война с продолжением. Великобритания и Франция в борьбе за «Османское наследство». 1918-1923, М., 2010, с. 42-53:
 102 А. Beylerian, L'impérialisme et le mouvement national arménien (1885-1890), p. 51.
 103 А. Krikorian, G2. աշխ., էջ 14. А. Ter-Minassian, L'Arménie et l'éveil des nationalités (1800-1914) // Histoire du peuple arménien, p. 503; J. V. Guréghian, G2. աշխ., էջ 179:

98 Նոյն տեղում, էջ 86:
 99 J.-P. Alem, G2. աշխ., էջ 38:
 100 Նոյն տեղում, էջ 40:

սիացի մտաւորականների գրաւած դիրքի ներհակութեան փաստը¹⁰⁴: Ուստի այս էական հանգամանքը մոռացութեան մատնելն անհարկի է:

Անշուշտ, Ֆրանսահայ պատմաբան է. Քայաջեանը մասնակիորէն անդրադարձել է սոյն թեմային առնչուող որոշ հարցերի, սակայն խիստ սահմանափակ՝ Ֆրանսիացի գործիչների հետ Արշակ Չօպանեանի ունեցած առնչութիւնների բացայայտման կտրուածքով¹⁰⁵: 1894-1908 թթ. արեւմտահայրութեանը սատարած զանազան Ֆրանսիացի գործիչների հայանպաստ գործունէութեան հիմնական դրուագներն ամփոփող՝ տեղեկատուական բնոյթի գիրք է հրատարակել Մ. Խարազեանը¹⁰⁶, որը շեշտը դրել է գլխաւորապէս Ֆրանսիական մամուլում տպագրուած յօդուածների եւ որոշ քաղաքական գործիչների ելոյթների բովանդակութեան վերաշարադրման վրայ: Քոմանդակութեան վերաշարադրման վրայ: Նրա շարադրանքում, սակայն, բացակայում են վերլուծական մօտեցումը եւ հեղինակային խօսքը, քանի որ նա, փաստորէն, բաւարարում է իր իսկ յիշատակած սակաւթիւ գործիչների յօդուածներից կամ Ֆրանսիական խորհրդարանում նրանցից ունեցած ելոյթներից բերուած ընդարձակ քաղուածքների հրապարակմամբ: Դիւլիբեանը, որն անդրադարձել է սոսկ Ժ. Ժորեսի եւ Դ. Կոչեանի խորհրդարանային ելոյթներին՝ այդուհանդերձ, դրանք չքննարկելով նրանց ժամանակակիցների քաղաքական գործունէութեան ընդհանուր հենքի

վրայ¹⁰⁷: Եւրոպացի, այդ թւում՝ Ֆրանսիացի գործիչների հայանպաստ գործունէութեան մասին հպանցիկ յիշատակում են նաեւ Ժ.-Պ. Ալեմը եւ Ի. Տերնոնը ընդհանուր բնոյթի գրքերում¹⁰⁸:

Թէեւ մենք սահմանափակուեցինք Ֆրանսիացի պատմաբանների քննարկած կարեւորագոյն հիմնահարցերի վերլուծութեամբ, այդուհանդերձ, ուրուագծուած հտնախորքի վրայ ակնյայտ է այն մեծ աւանդը, որը նրանք ներդրել են անկողմնակալ դիրքերից համիդեան կոտորածների դիտական ուսումնասիրութեան ասպարէզում: Նրանց մեկնաբանութիւնների գերակշռող մասը մեր կողմից սկզբունքային առարկութիւնների տեղիք չի տալիս, քանզի նրանք հիմնաւորապէս բացայայտում են հայ ժողովրդի բնաջնջումը պետական քաղաքականութեան մակարդակով եւ կանխամտածուածութեան հիման վրայ: Դա մեզ մէկ անգամ եւս հիմք է տալիս հաւաստելու, որ 1890-ական թուականների համիդեան կոտորածներն իրաւասու ենք համարել Հայոց ցեղասպանութեան գործընթացի սկիզբը: Հարկ ենք համարում փաստել էական մի հանգամանք եւս. Ֆրանսիացի պատմաբանների ուսումնասիրութիւններն արժանի հակահարուած են տալիս Հայոց ցեղասպանութեան պատմութիւնը նենգափոխող կեղծարարներին, ինչն աւելի է կարեւորում նրանց անշահախնդիր աշխատանքի արժէքը: Ուստի մենք իրաւասու չենք անուշադրութեան մատնելու նրանց իրականացրած նշանակալից աշխատանքի կարեւորութիւնը:

104 Ա. Չօպանեան, Դարավերջի Ֆրանսիան, «Անախիտ», Ա տարի, 1899, թիւ 5-6, էջ 155; A la mémoire de Pierre Quillard, Paris, 1912, p. 21-22.
 105 E. Khayadjian, Archag Tchobanian et le mouvement arménophile en France, Marseille, 1986; 2ème éd., Alfortville, 2001.
 106 M. Kharazian, De l'illusion à la tragédie. La France et la Question arménienne de 1894 à 1908 (des massacres hamidiens jusqu'à la révolution jeune-turque), Paris, 2007.

107 V. Duclert, G2. աշխ., էջ 31-55: St'eu Guiti V. Duclert et G. Pécout, La mobilisation intellectuelle face aux massacres d'Arménie (1894-1900) // Les exclus en Europe, 1830-1930. Sous la direction d'A. Guslin et D. Kalifa, Paris, 1999, p. 323-344:
 108 J.-P. Alem, G2. աշխ., էջ 40-41; Y. Ternon, Les Arméniens. Histoire d'un génocide, p. 142-145.